

Laksen tilbake i Trysilelva?

Ferskvannslaksen fra Väneren vandret tidligere langt opp i Trysilelva for å gyte. Etter mange års fravær, er de første vänerlaksene i moderne tid nå klekket ut på norsk side av grensa. Om det igjen skal bli mulig å fiske laks i Trysil, er det imidlertid myndighetene som bestemmer.

LAKS, HER? Trysilelva ved Trysil. De første forsøkene med utlekking av ferskvannsstasjonær laks fra Väneren har vært vellykkede, men det er nok langt fram til man kan fiske laks i Trysil. (Foto: Merete Gamst Strandberg)

Sommeren 2013 var Kenneth Fidje på jakt etter harr nedstrøms Sagnfossen i Trysilelva, en fiskeplass han kjente vel. Etter noen kast la han merke til noe han ikke hadde sett tidligere. Det hoppet og spratt med småfisk som definitivt verken var harr eller ørret. En stund trodde han det var ørekyt som ble jaget av annen fisk, men da en av dem heiv seg over flua hans og han fikk en av dem mellom hendene, skjønte han hva det var. Han skulle bli den første til å sportsfiske en vänerlaks født i Norge på 25 år. Fisken var ikke stor men likevel historisk.

SKANDINAVIAS LENGSTVANDRENDE LAKS

Trysilelva har sine kilder i fjellområdene rundt Femunden, Norges tredje største innsjø. På sin 50 mil lange ferd mot det gigantiske innlandshavet Vänern midt i Sverige skifter den navn to ganger. I nord heter den Femundselva. Der den renner ut av Sennsjøen skifter den navn til Trysilelva, for så å bli Klarälven når den bikker over på svensk side omtrent halvveis på sin ferd til Vänern.

Vänerlaks har aldri har smakt saltvann. Den tilhører det som går under betegnelsen relikte laksestammer og regnes som unik da den er en av svært få slike gjenlevende laksestammer i verden. Den bruker Sveriges største innsjø som hjem, på samme måte som Atlanterhavslaksen bruker Atlanteren, og den bruker Klarälven/Trysilelva som gyteelv. Forklaringen på fenomenet er at disse relikte laksestammene på slutten av forrige istid (om lag 10 000 år siden) ble forhindret fra å komme tilbake til havet på grunn av landhevingen. Hvordan landet kunne stige så fort at laksen ikke rakk å returnere hjem etter en gyting, er et mysterium så stort at det sikkert også var andre årsaker til at de valgte å bli heller enn å stikke til havs.

I Norge har vi to relikte laksestammer: den småvokste namsblanken og den maksimalt kvartkilo tunge bleka (se Alt om Fiske nr. 2/2015). Disse er for miniatyrtugaver å regne sammenlignet med Vänerlaksen som kan veie i overkant av 10 kilo.

Før menneskeskapte hindringer stengte Klarälven for fiskevandring kunne laksen i Vänern svømme langt inn i Norge på gytevandring. Hele 80 % av gyte- og oppvekstområdene fantes på norsk side 25–35 mil oppstrøms elvemunningen. Noen av fiskene valgte også å stri seg videre oppover. Heller enn å svømme inn i kalde store Femunden, valgte de enten å gå opp Sølva til Sølensjøen eller forbi Galten opp til nordenden av Isteren og videre til Langsjøen og fjellvannene ovenfor. De mest potente eksemplarene kunne dermed svømme opptil 50 mil, en distanse mye lenger enn laks fra noe annet nordisk vassdrag kunne måle seg med.

HISTORISKE FANGSTER

På slutten av 1800-tallet vurderte den norske regjering å starte et stortilt arbeid for å lede Trysilelva over til Glomma heller enn å renne over grensa. Bakgrunnen for regjeringsdebatten om en av de mest omfattende elvedreneringer i europeisk historie, handlet om grådighet: Svenskene hadde utviklet fangstinnretninger som var så effektive at de

I det godes hensikt

I forbindelse med researchen til boka Ørretens norgeshistorie har jeg kommet over så mange underlige eksperimenter i vår 160 år lange offentlige fiskekultiveringshistorie, at de fortjener en artikkelserie.

I 10 fortellinger vil jeg ta for meg de mest spektakulære og ukjente forsøkene, som alle er blitt utført i det godes hensikt.

tok mesteparten av den oppvandrende fisken før den nådde grensa. Kun en liten del av laksen kom fram og var fangbar på norsk side av vassdraget. De årlige elvefangstene lå da mellom 10 000 og 30 000 eksemplarer med en gjennomsnittsvekt mellom tre og fire kilo. Det dreide seg med andre ord om mer enn en liten nabokrangel. Det var snakk

I GODE, GAMLE DAGER:
Laksefiske ved Sandkilfossen ved grensa mellom Norge og Sverige. (Foto: Trysil kommune)

om en enorm ressurs. Allerede da var imidlertid fangstene i tilbakegang. På 1700-tallet var 50 000 fisk bare på svensk side en vanlig årsfangst. Landshövdingen i Värmland beskriver i sin femårsfortelling i 1828 at fangstene ved Dejefoss og Forshaga utgjorde 16 000–20 000 fisk per år, og under enkelte perioder kunne det fanges opp mot 800 fisk per dag!

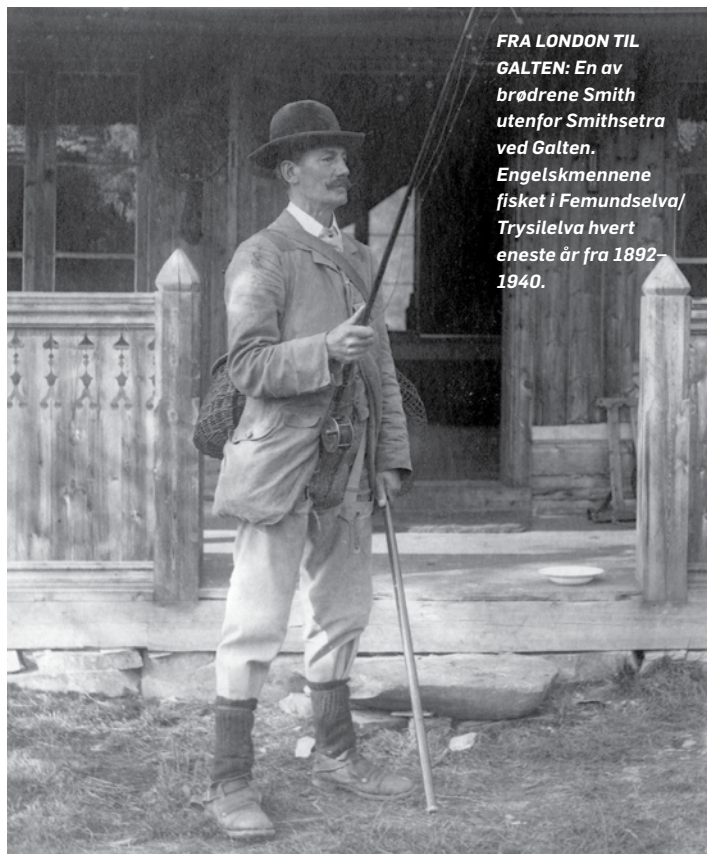
Vassdraget var enormt produktivt også når det gjaldt ørret og harr. En studie fra Femundselva i begynnelsen av 1950-tallet viste at det på strekningen Istern–Trysil ble fanget 25 tonn per år. De to engelske advokatbrødrene Rickard og Charly Smith

hadde neppe brukt tre reisedager en vei, fra London til Galten, for å besøke sin Smithseter, om ikke fisket hadde vært formidabelt. De var her hvert eneste år fra 1892–1940.

UTBYGGINGER OG VANDRINGSHINDRE

Sagnfossen, hvor Kenneth Fidje fanget den første norske vänerlaksen på 25 år, ble med sin ni meter høye fallhøyde et yndet offer for norske kraftutbyggere i forrige århundre. Kraftverket sto ferdig i 1946 og er i dag den ene av i alt 11 effektive hindringer for gytevandringen til det som i sin tid var Skandinavias rikeste og mest potente laksestamme. Allerede på 1500-1600-tallet ble det brukt vannkraft for å drive møller og sagverk i de nedre partiene av Klarälven. Da bare deler av elvebredden ble brukt, utgjorde de ingen trussel mot vänerlaksens vandringer oppstrøms. Da sagbrukene vokste til storindustri i løpet av 1700-tallet, ble dammene og stengslene store og bredere, men fortsatt var det såpass åpning at fisken kunne passere. På begynnelsen av 1800-tallet kom jernverkene og tremassefabrikkene og det første elektrisitetsverket sto klart i 1905. Kraftverket ved Deje var begynnelsen for Klarälven som leverandør av strøm, men starten på slutten for Vänerens vandrende laks og ørret.

Fallhøyden mellom Femunden og Väneren er 617 meter. Flere av fossene særlig på svensk side av elven lå som fristende frådende juveler for krafttørst industri, og fram til 1964 ble det bygget 11 kraftverk i elva,

FRA LONDON TIL GALTEN: En av brødrene Smith utenfor Smithsetra ved Galten. Engelskmennene fisket i Femundselva/ Trysil elva hvert eneste år fra 1892–1940.

Laksen i Väneren

Det finnes i dag to relikte laksestammer i Väneren: den som gyter i Klarälven og den som bruker Gullspångelven til å formere seg. Tidligere fantes ytterligere tre stammer hvorav den ene vandret opp i Norselven, som også har sine kilder på norsk side. Så sent som i 1992 ble det fanget laks i Rotna som er en sideelv til Norselven på norsk side.

Det finnes også to ørretstammer i Väneren. Forskjellen mellom laks og ørret i Väneren har lenge vært uklart, og selv i dag råder det en viss forvirring rundt betegnelsen vänerlaks, som av mange fortsatt brukes som et samlebegrep på alle laksefiskene i den svenske gigasjøen. Tidligere ble ørreten betegnet som grålox eller vårlax av svenske fiskere da den gikk tidligere på elva enn laksen. Det var først i siste halvdel av 1800-tallet en ble klar over at det som til da hadde blitt sett på som en og samme art, viste seg å være både ørret og laks.

Det har vært omfattende produksjon og utsettinger av både laks og ørret for å kompensere de manglende oppvandringsmulighetene for de svømmevillige laksefiskene i Väneren. I dag fiskes det ca. 65 tonn laks og ørret i selve innsjøen, hvorav det meste (45 tonn i 2013) tas av trollingfiskere. Siden 1993 er villfisken fredet og skal settes tilbake ved fangst. All kunstig produsert fisk har siden da blitt fetfinneklippet, et tiltak fiskekultivatoren mener har vært avgjørende for bevaring av villfisken i vassdraget.

FAST FISK:
Sportsfiskere fanger laks i Klarälven nedenfor Forshaga. Trolig blir det en stund til vi kan oppleve dette på norsk side. (Foto: Forshagaakademien)

hvorav ni på svensk side. Det siste satte den siste spikeren i kista for naturlige fiskevandinger. Utbyggingen av kraftverket Høljes (ferdigstilt i 1962) like nedstrøms grensa mellom Sverige og Norge resulterte i en 116 kvadratkilometer stor dam som gjennom vinteren tappes ned med opptil 20 meter. Nedstrøms demningen blir elva liggende tørrlagt i mange kilometer før vannet strømmer ut etter å ha fosset gjennom turbinene. Fiskens fri vandring ofret ikke myndighetene en tanke når strøm via vannkraft skulle sikres befolkning og industri. Om ikke vänerlaksen slet med nedvandringen fra før, skulle den iallfall gjøre det etter Høljesutbyggingen. Ikke nok med at opp og nedvandring ble fysisk umulig. Højesmagasinet ble snart et yndet sted for gjedde, ikke akkurat kjent som laksesmoltens beste venn. Stimen med nedvandrende smolt, som Kenneth Fidje kom i kontakt med sommeren 2013, gikk definitivt den sikre død i møte på sin vei ned mot Väneren.

De svenske Klarälvkraftverkene står for ca. 2,6 % av all kraftproduksjon i broderlandet. De norske utgjør beskjedne 0,1 % av norsk vannkraftproduksjon. Hadde det ikke vært for en årelang kamp som ble kronet med seier i 1973 kunne imidlertid virkeligheten vært en annen. På slutten av

50-tallet ble det utarbeidet planer for storstilte demningsanlegg både i Femunden og Isteren med en rekke kraftverk nedover de første milene av Femundselva.

VÄNERLAKSENS FRIE GANG

En solrik tirsdag i slutten av februar 2012 ventet et dusin karer på en svenskregistrert Volvo et par kilometer oppstrøms grensa mellom Sverige og Norge. Fiskeforvalter Tore Qvenild fra Fylkesmannen i Hedmark, dykkere fra NINA Lillehammer og UNI Miljø i Bergen samt diverse lokale entusiaster skulle snart iverksette et av de

mest ambisiøse fiskerprosjektene i Norgeshistorien.

En time forsinket dukket bilen opp. Tollinspektørene hadde vist stor interesse for de to kjølebagene i bagasjerommet hvor 30 000 guloransje rognkorn med et tydelig fiskeembryo ytterst i hinnen var sirlig dandert. En kunne ane konturene av det som skulle bli de første vänerlaksene klekket i Trysilelva på 25 år. De befruktete eggene var lagt i klekkedasser. Fire store hull i isen og fem timer seinere er rognkassene gravd ned i grusen, en metode som blir mer og mer vanlig for å styrke laks- og ørretreproduksjon framfor å sette ut yngel og settefisk. Etter nesten 25 års fravær var den første byggesteinen lagt i et offensivt prosjekt for å få vänerlaksen tilbake til Norge.

Vänerlaksen er unik og har en meget høy verdi i et bevaringsbiologisk perspektiv. Den er oppført i

Potensial for fisketurisme

Sportfisketurismen etter laks er beregnet til å kunne generere en omsetning på ca. 11–20 millioner SEK i Klarälven respektive ca. 15–20 millioner NOK per år i Norge. Beregnes såkalte spredningseffekter vil dette kanskje kunne økes med 35 %. Sportfisketurismen vil kunne generere ca. 11–20 nye permanente årsverk i Värmland og 12–16 årsverk på norsk side.

DORGEMEKKA: Trolling etter innsjølaks i Väneren er populært, og i 2013 ble det tatt rundt 45 tonn av sportsfiskere i Europas tredje største innsjø. Om det blir mulig å fiske laks i Trysilelva, er det anslått at det vil kunne generere opptil 20 millioner kr per år. (Foto: Forshagaakademien)

HISTORISK DAG: Tore Qvenild (t.v.) foreviger nedgravningen av de første lakserognkornene i Trysilelva i februar 2012. Dykkerne er fra venstre: John Gunnar Dokk NINA/ Lillehammer, Tore Wiers UNi Miljø og Frode Næstad. (Foto: Lars Nilssen)

EUs arts- og habitatdirektiv, og EUs vanddirektiv har satt fokus på å reetablere vandringsforbindelsen i fragmenterte vassdrag.

Våren 2010 ble det tatt kontakt mellom Norges og Sveriges miljøministere om å etablere et svensk-norsk samarbeid om å utrede forutsetningene for og konsekvenser av å bygge opp laksebestanden i Femund-/Trysil-/Klarälven i henhold til EUs vanddirektiv. Mer enn 30 millioner kroner ble lagt på bordet for å igangsette det treårige prosjektet Vänerlaksens fria gång.

Det er i dag en viss produksjon av villaks i den svenske delen av vassdraget. Gytemoden vänerlaks fanges ved Forshaga (det nederste kraftverket), transporteres med tankbil forbi sju kraftverk og slippes oppstrøms Edsforsen kraftverk. Denne transporten har foregått siden 1931 da de første forsøkene med transport ble utført mellom 15. og 22. juli. 36 laks og 40 ørreter ble lastet om bord i en lastebil i ovale eikefat ved Dejefors og fraktet til Edebäck 120 km oppstrøms. Derfra hadde fiskene 200 km fri vandring og gytemuligheter. «Problemet var løst» uttrykte Fiskeriinspektør Aagaard i 1939,

KALD JOBB: Frode Næstad (t.v.) og John Gunnar Dokk fra NINA/ Lillehammer har med motorsaga skåret et rektangulært hull i den halvmetertykke isen i et rolig parti av Trysilelva noen kilometer oppstrøms svenskegrensa. Her skal rognkassene plasseres. (Foto: Lars Nilssen)

som ble beskyldt for «å ha både en stor og liten skrueløs» av norske vannmyndigheter da han kom med forslaget, som skulle vise seg å fungere langt bedre enn forventet. Et bevis på dette er et brev Arne Getz sendte Fylkesmannen i Hedmark datert 28. oktober 1942. Han angir dette for et meget bra fangst-år for vänerlaks i Langsjøen oppstrøms Isteren. Samme år ble det transportert 1000 laks i bil oppstrøms

Edsfors, det desidert høyeste antallet i perioden 1933–1958. Transporten av gytefisk fortsatte helt fram til 1988 og ble med utbyggingen av Høljes kraftverk forlenget helt til Norge. Norske og svenske fiskeforskere advarte, men hos myndighetene må tanken om nedvandringsmuligheter vært ikke-eksisterende. Det nye kraftverket dannet en effektiv barriere for den slags. Likevel tok det hele 30 år før norgestransporten opphørte

Utsettinger av vänerlaks

Laks fra Väneren er satt ut i mange andre vassdrag enn der den opprinnelig hører hjemme. I perioden 1872 til 1888 ble den spredd med stor iver, kan vi lese i Fiskeriinspektørens innberetning om ferskvannsfiskeriene:

«I Mjøsen ble satt 32215, Randsfjorden 29320, Tyrifjorden 29140, Tinnsjøen 14100, Gjersjøen 10300, Spirillen 4700, Krøderen 4000, Kallingsjøen i Telemarke 2650, Selbusjøen 1500, nogle fjeldvande i Hallingdalen 1000, nogle fjeldvande i Gransherad 1000, norde Mesnavandet v Lillehammer 500, Slettevand i Telemarken 215, Åstjern i søndre land 150. Sikre resultater af disse forplantningene maa i almindelighed endu siges at mangle ...»

og vänerlaksen forsvant fra norske farvann.

FRAMTIDIGE TILTAK

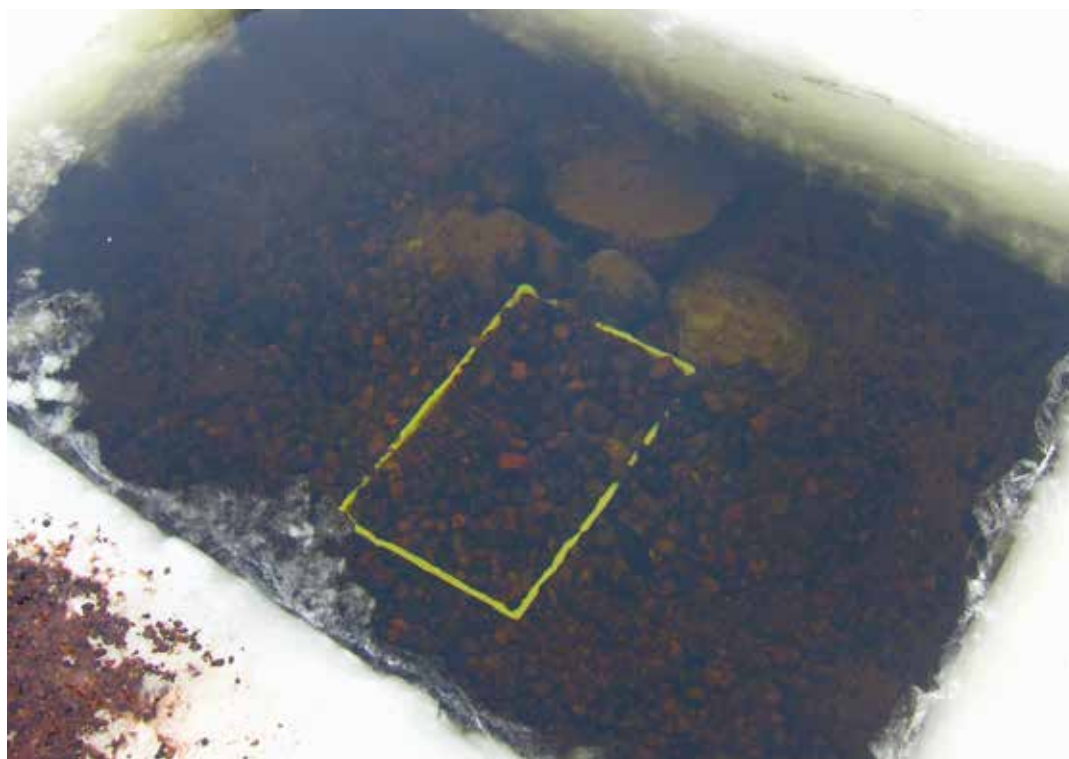
Den første delen av prosjektet Vänerlaksens frie gang er nå avsluttet og rapporten offentliggjøres i disse dager. Den viktigste konklusjonen er at det er teknisk, økonomisk og biologisk mulig med en høy grad av vannkraftproduksjon samtidig som Femund-/Trysil-/Klarälven kan bli ett av Skandinavias beste laksevassdrag. Med de nødvendige tiltak er det beregnet at antall gytelaks vil kunne økes fra dagens 600–1000 individer til et nivå på 25 000–45 000 individer innenfor sitt opprinnelige utbredelsesområde i Norge og Sverige. Prosjektet konkluderer med et omfattende tiltaksprogram, konsekvensbeskrivelse og kostnadsanslag. Det har vært sentralt for prosjektet å utrede effektive opp- og nedstrømpassasjer forbi de 11 kraftverkene basert på best mulig teknikk. Eksempel på tiltaksforslag er rørledninger som leder nedstrømsvandrende fisk forbi kraftverksdammene og elektriske sperrer som leder oppstrømsvandrende fisk i riktig retning mot en fisketrapp, metoder som er brukt i USA i en årrekke. Dette stiller store krav til fortsatt og økt anvendt forskning både før, under og etter at

VÄNERLAKS: Vill hannlaks av Klarälven-stammen fanget ved Forshaga. (Foto: Forshagaakademien)

KAVIAR: Lakserogn klar til utplassering i elva. (Foto: Lars Nilssen)

tiltakene gjennomføres. Kostnadene for effektive fisketrapper blir høye, men må ses i et langsiktig perspektiv.

Arbeidsgruppen foreslår som et kortsiktig tiltak å intensivere transporten av fisk oppstrøms med tankbiler og at denne virksomheten på ny må inkludere Norge. Etter at det ble påvist *Gyrodactylus salaris* på fisk i Väneren har imidlertid det norske mattilsynet satt en effektiv stopper for alt som skjer av praktisk tilrettelegging for at vänerlaksen atter en gang skal bli norsk. Det er vanskelig å spå, men mye tyder på at Kenneth Fidje sin laksefangst fra juli 2013 blir stående som laksekord i Hedemark på denne siden av årtusenskiftet iallfall noen år framover.

SMART KULTIVERINGSMÅTE: Rognkassene graves ned i grusen under isen. Noen måneder etter, vil de første lakseungene dukke opp. (Foto: Lars Nilssen)